

Instytut Pamięci Narodowej - Archiwum

<https://archiwum.ipn.gov.pl/pl/archiw/dzialalnosc-naukowa-i-edukacyj/publikacje-internetowe/32848,Robert-Bednarz-Akta-Sluzby-Wieziennej-w-zbiorach-archiwalnych-wroclawskiego-Oddz.html>
02.03.2026, 22:43

Robert Bednarz „Akta Służby Więziennej w zbiorach archiwalnych wrocławskiego Oddziału IPN. Próba charakterystyki”

Zadaniem niniejszego referatu jest przedstawienie ogólnej charakterystyki akt przekazanych przez OISW we Wrocławiu i w Opolu do archiwum Oddziału Wrocławskiego IPN.

Przekazanie materiałów nastąpiło na mocy art. 25 pkt. 1 ust. 3) Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej - Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. Nr 155 poz. 1016). Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej we Wrocławiu przygotował do przekazania zespół akt osób osadzonych na mocy Dekretu o wprowadzeniu stanu wojennego oraz osób internowanych w ośrodkach odosobnienia na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie w latach 1981-1982. Pozostała część zasobu została wyodrębniona przez pracowników OBUiAD we Wrocławiu w archiwach jednostek organizacyjnych OISW we Wrocławiu i Opolu.

Zanim nakreślę zarys historii funkcjonowania SW w Polsce w latach 1945-1989 i przejdę do charakterystyki akt, chciałbym podziękować Panu kpt. mgr Leszkowi Sobotce kierownikowi Działu Organizacyjno-Prawnego Zakładu Karnego Nr 1 we Wrocławiu za umożliwienie przejrzenia materiałów znajdujących się w Archiwum ZK Nr 1 i cenne uwagi dotyczące funkcjonowania SW w latach 1982-1989 oraz st. chor. Januszowi Stodulskiemu funkcjonariuszowi SW ZK Nr 1 za udostępnienie swojej pracy pt. *Struktury organizacyjne więziennictwa w Polsce w latach 1918-1997* napisanej w 2002 r. na Uniwersytecie Wrocławskim pod kierunkiem prof. Jerzego Maronia. Dla potrzeb niniejszej pracy wykorzystałem również publikacje: Jarosława Utrata-Mileckiego *Więziennictwo w Polsce w latach 1944-1956*, Uniwersytet Warszawski, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Warszawa 1996 oraz Karola Pawlaka *Za kratami więzień i drutami obozów (Zarys dziejów więziennictwa w Polsce)*, Centralny Ośrodek Służby Więziennej w Kaliszu, Kalisz 1997.

Więziennictwo można określić jako ogół zakładów karnych, ich organizację oraz system odbywania kary pozbawienia wolności w danym kraju. Taką informację uzyskamy w encyklopedii PWN.

Więziennictwo jako instytucja odgrywająca ważną rolę publiczną pojawia się z powstaniem państwa oraz opracowaniem prawa i prawa karnego obowiązującego na jego terytorium¹.

W lipcu 1944 wojska radzieckie i polskie sforsowały Bug i przystąpiły do wypierania armii niemieckiej z ziem między Bugiem a Wisłą. 21 VII 1944 r. w myśl dekretu Krajowej Rady Narodowej utworzono Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, w obrębie którego od 25 VII 1944 r. zaczął działać Resort Bezpieczeństwa Publicznego kierowany przez Stanisława Radkiewicza. Kierownikowi tego resortu podlegały więzienia i zakłady

poprawcze. W ramach RBP był to Wydział Więziennictwa, a od 1 XI 1944 r. Wydział Więziennictwa i Obozów².

PKWN 31 XII 1944 r. zmienił nazwę na Rząd Tymczasowy. W miejsce RBP powołano Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, a Wydział Więziennictwa i Obozów przemianowano na Departament Więziennictwa i Obozów³, który aż do 1954 r. podlegał Departamentowi VI MBP. Rada Państwa dekretem z 7 grudnia 1954 r. zniosła Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Dekret ten podzielił kompetencje MBP pomiędzy nowo powołane Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, któremu podporządkowano więziennictwo (powołując Centralny Zarząd Więziennictwa) i Komitet Bezpieczeństwa Publicznego. Był to zwiastun zmian w funkcjonowaniu więziennictwa, które doprowadziły do wyodrębnienia go z resortów policyjno-politycznych i - przynajmniej formalnego - podporządkowania Ministrowi Sprawiedliwości na mocy ustawy z dnia 11 września 1956 r.⁴

Resort Bezpieczeństwa Publicznego od VII 44 r. rozpoczął likwidację struktur organizacyjnych AK i rządu londyńskiego. W ciągu kilku miesięcy 1944 r. wywieziono do ZSRR ok. 5 tys. żołnierzy AK. W latach 1945-1948 MBP rozpoczęło likwidację zbrojnego podziemia i opozycji politycznej. Straż Więzienna na początku 1945 liczyła ok. 7 tys. osób (głównie żołnierzy AL, armii Berlinga, ochotników zgłaszających się do wojska i MO i tolerowanych jeszcze przedwojennych funkcjonariuszy SW). W okresie tym aresztowano ok. 78 896 osób, represjami zaś objęto ok. 250 tys. osób⁵.

Pod koniec lat 40. kierownictwo Departamentu ustaliło główne kierunki rozwoju więziennictwa w Polsce zgodne z zasadami penitencjarystyki radzieckiej. Podstawowe zasady to: izolacja przestępcy od społeczeństwa, dolegliwość odbywania kary i praca produkcyjna (produktywizacja) jako podstawowy środek oddziaływania wychowawczego. Produktywizacja była wersją radzieckiego gułagu, czyli wykorzystania siły roboczej do budowy socjalizmu⁶.

Zasady segregacji więźniów ustalono w 1950 r. Skazanych podzielono na trzy grupy: A, B i C. Grupa A obejmowała wrogów "władzy ludowej" skazanych na karę pozbawienia wolności powyżej 10 lat. Do grupy B zakwalifikowano skazanych za działalność antypaństwową w wymiarze 5-10 lat, skazanych za duże przestępstwa gospodarcze i recydywistów. Grupa C obejmowała skazanych za pozostałe przestępstwa. Na początku 1956 r. uproszczono ten podział i wprowadzono dwie grupy: A - antypaństwowi i P - pospolici. W ramach każdej z grup istniał podział na podgrupy. Dla skazanych zaliczonych do grupy A wyznaczono łącznie 17 więzień, 13 dla dorosłych i 4 dla młodocianych⁷.

Więźniów politycznych objęły amnestie ogłoszone w latach 1945, 1947, 1952 i 1956. Pierwsza z nich obejmowała nie tyle osadzonych, ile członków zbrojnego podziemia pozostających na wolności. Amnestia z 1956 r. objęła ok. 30-35 tys. więźniów przeważnie politycznych. Zwolnieni musieli podpisać zobowiązanie o milczeniu na temat warunków pobytu w więzieniu⁸.

Strukturą pośrednią między Centralnym Zarządem Więziennictwa a więzieniami były Centralne Więzienia utworzone w miejsce zlikwidowanych 30 IX 1955 r. Wydziałów

Więziennictwa WUBP. Zadaniem Centralnego Więzienia było zabezpieczenie potrzeb CW i podległych jednostek w zakresie materiałowo-finansowym, służby zdrowia, ochrony, sprawowanie nadzoru i kontroli nad prawidłowym wykonaniem kary. Na czele CW stał naczelnik, który miał uprawnienia kontrolne w stosunku do podległych jednostek. Zastępca naczelnika odpowiadał za bieżące sprawy CW⁹.

Struktura organizacyjna więziennictwa po przejściu w 1956 r. do Ministerstwa Sprawiedliwości nie uległa zmianie, zmniejszono natomiast liczbę CW z 33 do 17. W dniu 10 XII 1959 r. Sejm uchwalił ustawę o Służbie Więziennej, która zmieniała dekret o SW z 1954 r. eliminując z niej elementy ideologiczne¹⁰.

Po 1956 r. dokonano też pewnych zmian kadrowych. Odeszli ludzie skompromitowani, wytoczono też postępowania sądowe funkcjonariuszom łamiącym praworządność. Nie zmieniło to jednak w sposób istotny sytuacji kadrowej w SW¹¹.

Istotnym czynnikiem praworządnego wykonania kary pozbawienia wolności było wprowadzenie wiosną 1957 r. sądowego nadzoru penitencjarnego. Nadzór nad więzieniami formalnie sprawował prezes sądu wojewódzkiego. W praktyce prezes sądu przekazywał swoje uprawnienia delegowanym sędziom. Początkowo uprawnienia sędziego podobne były do uprawnień prokuratora, z czasem zwiększały się i sędziowie stawali się czynnikiem nadzoru nad przestrzeganiem przez zakłady karne norm prawa penitencjarnego¹².

Pozytywnym następstwem wydarzeń 1956 r. było zwolnienie większości więźniów politycznych, zrehabilitowano ok. 200 osób. W więzieniach pozostała jednak grupa więźniów skazanych za działalność uznaną za wrogą władzy ludowej¹³.

Polskie więziennictwo po 1956 r. nawiązało też kontakty z penitencjarystyką innych państw. Zasadniczym środkiem kontaktów międzynarodowych oraz wymiany doświadczeń było uczestnictwo w Kongresach Narodów Zjednoczonych w sprawach zapobiegania przestępczości i postępowania z przestępcami¹⁴.

Wydarzenia z roku 1968 i 1970 r. miały również pewien wpływ na działalność więziennictwa w Polsce. W 1969 r. zostały wydane dwa akty prawne, które miały duży wpływ na jego działalność. Był to kodeks karny i kodeks karny wykonawczy. Ten drugi był pierwszym aktem prawnym w randze ustawy w PRL, który zawierał usystematyzowane przepisy dotyczące wykonywania orzeczeń w sprawach karnych oraz regulował prawa i obowiązki skazanych. Wydarzenia grudnia 1970 r. w Gdańsku miały wpływ na zmiany organizacyjne w więziennictwie. Zamiast nazwy więzienia wprowadzono nazwę zakłady karne dla skazanych i areszty śledcze dla aresztowanych. Podział ten nie był jednak przestrzegany. Więźniów zaczęto nazywać osadzonymi lub skazanymi. Centralny Zarząd Więziennictwa zmienił nazwę na Centralny Zarząd Zakładów Karnych. Zlikwidowano wojewódzkie areszty śledcze i wojewódzkie więzienia centralne i powołano wojewódzkie zarządy zakładów karnych. Po reformie administracyjnej w 1975 r. z początkiem roku 1976 zlikwidowano wojewódzkie zarządy zakładów karnych, a powołano okręgowe zarządy zakładów karnych, które funkcjonowały do końca 1989 roku¹⁵.

Powstanie w sierpniu 1980 r. "Solidarności" nie pozostało bez wpływu na zakłady

penitencjarne. Wystąpienie adwokata J. Taylora na zjeździe adwokatów w Poznaniu na początku stycznia 1981 roku, gdzie ostro skrytykował SW za niepraworządne wykonywanie kary pozbawienia wolności, dało początek atakom opozycji na więziennictwo.

Wprowadzenie stanu wojennego z 12 na 13 grudnia 1981 r. spowodowało internowanie ok. 5500 działaczy "Solidarności". Zasady postępowania z internowanymi ustalali funkcjonariusze SB. Na początku 1982 r. wprowadzono regulamin ośrodków dla internowanych. W CZZK utworzono międzywydziałowy zespół, który nadzorował działalność ośrodków i współpracował z MSW, Zarządem Głównym PCK oraz Komitetem Prymasowskim Pomocy Internowanym. Na początku 1983 r. ośrodki zlikwidowano, a większość internowanych wypuszczono na wolność. Aresztowania i skazywanie przeciwników ówczesnych władz trwały aż do 1986 r. W latach osiemdziesiątych ponad 10 tys. osób pozbawiono wolności z powodów politycznych¹⁶.

W zasobach ZK i AŚ nie zachowały się jednostki z lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Najstarsze akta pochodzą z drugiej połowy lat sześćdziesiątych¹⁷. Największą część zasobu stanowią akta z lat 1981-1989. Zestawienie dotyczące liczby przekazanych teczek akt w rozbiciu na ZK i AŚ przedstawia tabela 1.

Najciekawsze akta podzielić można według następujących rodzajów przestępstw:

1. współpraca z okupantem faszystowskim (Dekret PKWN z dnia 31 VIII 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego);
2. rozpowszechnianie fałszywych informacji o sytuacji gospodarczo-politycznej w PRL;
3. współpraca lub próba współpracy z obcym wywiadem;
4. wydarzenia marcowe 1968 r.;
5. odmowa służby wojskowej z przyczyn religijnych lub światopoglądowych;
6. udział w nielegalnej organizacji NSZZ "Solidarność", nielegalnym zgromadzeniu, rozpowszechnianie ulotek antypaństwowych itp. (Dekret z dnia 12 XII 1981 r. o stanie wojennym).

Zestawienie zbiorcze liczby przekazanych teczek akt w rozbiciu na zakłady karne i areszty śledcze Dolnego Śląska i Śląska Opolskiego

Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej we Wrocławiu			Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Opolu		
Nazwa ZK, AŚ	Daty skrajne przekazanych akt	Liczba teczek	Nazwa ZK, AŚ	Daty skrajne przekazanych akt	Liczba teczek
ZK Głogów	1974-1980	28	ZK Brzeg	1965-1985	60
ZK Kłodzko	1954-1984	248	ZK Głubczyce	1960-1983	41

ZK Oleśnica	1967-1987	18	ZK Grodków	1971	1
ZK Strzelin	1968-1990	357	ZK Kluczbork	1973-1982	18
ZK Wołów	1969-1989	33	ZK Nysa	1968-1989	69
ZK Wrocław nr 1	1965-1990	376	ZK Strzelce Opolskie nr 1	1969-1989	273
Internowani	1981-1982	1960	ZK Strzelce Opolskie nr 2	1958-1988	108
Osadzeni z dekretu o stanie wojennym	1981-1988	1918	AŚ Kędzieżyn Koźle	1968, 1971-1985	12
ZK Zaręba	1976-1985	14	AŚ Opole	1969-1990	236
AŚ Dzierżoniów	1966-1990	119	AŚ Prudnik	1969-1986	31
AŚ Lubań Śląski	1970-1985	67	<i>Ogółem jednostki OISW Opole</i>		<i>846</i>
AŚ Świdnica	1968-1986	90			
AŚ Wałbrzych	1970-1989	150			
AŚ Wrocław	1968-1989	671			
<i>Ogółem jednostki OISW Wrocław</i>		<i>6049</i>			

Ad 1. Największa liczba dokumentacji tego typu - 51 jednostek znajduje się w zespole akt Zakładu Karnego nr 1 w Strzelcach Opolskich. Dotyczy ona funkcjonariuszy "Schutz Polizei", "Kripo", "Schutzmannschaft" biorących udział w eksterminacji ludności polskiej, żydowskiej, partyzantów radzieckich podczas II wojny światowej. Tego typu akta występują również w ZK nr 1 we Wrocławiu, ZK w Kłodzku czy w AŚ we Wrocławiu.

Ad 2. Teczki osób skazanych za rozpowszechnianie fałszywych informacji o sytuacji polityczno-gospodarczej w PRL występują w większości w ZK i AŚ. Liczba jednostek kształtuje się od kilku do kilkudziesięciu (np. ZK Strzelin - 5, ZK - Oleśnica - 1, AŚ - Wrocław - 5, ZK nr 1 Strzelce Opolskie - 28).

Ad 3. Akta dotyczące prób nawiązania współpracy z obcym wywiadem lub działalności szpiegowskiej w najbardziej reprezentatywny sposób występują w zespole akt ZK nr 1 w Strzelcach Opolskich (59 jednostek). Dotyczą one przede wszystkim współpracy z wywiadem amerykańskim i niemieckim oraz, w mniejszym stopniu, innych krajów Europy Zachodniej, np. wywiadu brytyjskiego, austriackiego czy francuskiego. Tego typu dokumentacja występuje również w innych jednostkach SW np. ZK nr 1 we Wrocławiu, AŚ we Wrocławiu, ZK Strzelin czy ZK Kłodzko.

Ad 4. Wydarzenia roku 1968 są reprezentowane przede wszystkim przez teczkę zespołu AŚ we Wrocławiu (30 jednostek). Dotyczą one zwłaszcza aresztowań studentów w związku ze strajkami studenckimi na Uniwersytecie Wrocławskim. Występują również akta osób związanych z J. Kuroniem i K. Modzelewskim (np. ZK nr 1 Strzelce Opolskie, ZK nr 1 we Wrocławiu).

Ad 5. Akta tego typu dotyczą przede wszystkim osób odmawiających służby wojskowej z przyczyn religijnych (głównie "Świadków Jehowy"). Występują one w większości w zespołach ZK i AŚ (np. AŚ we Wrocławiu - 106 jednostek, ZK Strzelin - 42 jednostki). W zasobie ZK nr 1 we Wrocławiu znajdują się teczkę osób, które odmówiły służby wojskowej z przyczyn światopoglądowych.

Ad 6. Akta osób, które działały w podziemnych strukturach NSZZ "Solidarność" stanowią największą część przejętych jednostek. Tylko w ZK nr 1 we Wrocławiu jest 1918 akt osadzonych, w ZK Strzelin i ZK Kłodzko - ponad 100 jednostek w każdym zespole. Są to akta dotyczące organizowania strajków po wprowadzeniu stanu wojennego, udziału w nielegalnych manifestacjach, np. w rocznicę podpisania porozumień sierpniowych, 13. grudnia, 3. maja, kolportażu prasy i wydawnictw bezdebitowych, bojkotu wyborów do Sejmu itp.

Odrębną kategorię stanowią tu akta osób internowanych (zasób ZK nr 1 we Wrocławiu - 1960 jednostek). Są to akta osób przede wszystkim z NSSZ region "Solidarność" Dolny Śląsk oraz innych regionów, np. Śląsko-Dąbrowskiego, Małopolskiego, Wielkopolskiego.

Kończąc tę krótką próbę charakterystyki należy stwierdzić, iż akta więzienne stanowią cenne uzupełnienie archiwaliów dotyczących historii Polski w latach 1945-1989, szczególnie że w aktach Sądów Rejonowych nie zachowało się zbyt dużo dokumentów dotyczących tego okresu.

¹ J. Stodulski, Struktury organizacyjnej więziennictwa w Polsce w latach 1918-1997, Wrocław 2002, s. 5 i n. (praca nie publikowana). Szerzej na temat historii rozwoju więziennictwa w Polsce zob. K. Pawlak, Za kratami więzień i drutami obozów (Zarys dziejów więziennictwa w Polsce), Kalisz 1997,

² J. Utrat-Milecki, Więziennictwo polskie w latach 1944-1956, Warszawa 1996, s. 9; zob. także K. Pawlak, op. cit., s. 88-89,

³ K. Pawlak, op. cit., s. 89,

⁴ J. Utrat-Milecki, op. cit., s. 9-10; zob. K. Pawlak, op. cit., s. 111,

⁵ K. Pawlak, op. cit., s. 88, 91-92; zob. J. Utrat-Milecki, op. cit., s. 28,

⁶ J. Utrat-Milecki, op. cit., s. 16; zob. również K. Pawlak, op. cit., s. 94-95,

⁷ K. Pawlak, op. cit., s. 102,

⁸ Ibidem, s. 103,

⁹ J. Stodulski, op. cit., s. 24,

¹⁰ J. Stodulski, op. cit., s. 27,

¹¹ K. Pawlak, op. cit., s. 111-112,

¹² Ibidem, s. 112,

¹³ Ibidem, s. 119,

¹⁴ Były to tzw. kongresy trzeciej serii. Rozpoczął je Kongres w Genewie w 1955 r., następnie: Londyn - 1960, Sztokholm - 1965, Kioto - 1970, Genewa - 1975, Caracas (Wenezuela) - 1980, Mediolan - 1985; zob. K. Pawlak, op. cit., s. 113-114,

¹⁵ Ibidem, s. 128-129,

¹⁶ Ibidem, s. 134-135,

¹⁷ Wyjątkiem jest ZK w Kłodzku, gdzie zachowało się 5 jednostek z lat 1954-56, które dotyczyły odmowy pracy w ciężkich warunkach.

**Autor jest starszym archiwistą
w Oddziałowym Biurze Udostępniania
i Archiwizacji Dokumentów IPN we Wrocławiu.**